

In memoriam Joseph Ratzinger (1927–2022)

GÖSTA HALLONSTEN

Med kardinal Joseph Ratzinger bekläder en framstående teolog påve-
ämbetet, men en teolog som samtidigt har pekat på teologins gränser:
”Kyrkan är Kristi kyrka, inte ett experimentfält för teologer”, sa han.
Det gjorde Ratzinger till en konservativ, men bland de konservativa
var han den med störst förmåga till dialog.

Orden kommer från *Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim*, en profilerat evangelisk/protestantisk publikation, i samband med kardinal Ratzingers val till påve 2005.¹ Efter påven Benedikts historiska abdikation i februari 2013 och död på nyårsafton 2022 har citatet inte på något sätt förlorat i aktualitet. Han var en *vir ecclesiasticus*, en kyrkans man, och samtidigt en kreativ utläggare av traditionen, en kombination som offentligheten ofta hade svårt att tolka.

Joseph Ratzinger föddes 16 april 1927 i en from, katolsk familj i Markt am Inn i Bayern. Han prästvigdes 1951 i Freising och lade samma år fram sin doktorsavhandling i München om kyrkosynen hos Augustinus (354–430). Hans lärare, Gottlieb Söhngen (1892–1971) var ekumeniskt orienterad, hade tagit intryck av Karl Barth (1886–1968), och ledde in sin elev på ett mera historiskt och patristiskt spår än den förhärskande nyskolastiska teologin. När Ratzinger 1956 lade fram sin docentavhandling om uppenbarelseteologin hos Bonaventura (1221–1274) fick han därför kritik från dogmatikern Michael Schmaus (1897–1993) och riskerade att bli underkänd. Ratzinger uteslöt då de kontroversiella delarna och blev godkänd på en del av det ursprungligen mycket omfattande manuset. Ratzinger kunde nu fortsätta

1. Walter Schöpsdau, ”Beilage zur Wahl von Papst Benedikt XVI.”, *Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim* 56:2 (2005), i. Alla översättningar från tyskan är mina.

att undervisa vid prästseminariet i Freising. 1959 blev han professor i fundamentalteologi i Bonn. Därifrån fortsatte han till Münster 1963, kom till Tübingen 1966 genom Hans Küngs (1928–2021) förmedling, för att slutligen tillträda en professur i Regensburg 1969. Med utnämningen till ärkebiskop i München 1977 slutade hans akademiska karriär, men på intet sätt hans teologiska verksamhet. Också som prefekt för Troskongregationen i Rom från 1981 var han verksam som teologisk skribent och flitig föredragshållare, en högst otraditionell hållning för en kuriekardinal. Inte mindre uppmärksamhet väckte det när han som påve publicerade sina Jesusböcker. De tre volymerna kombinerar en meditativ textutläggning med exegetisk fackdiskussion och gav upphov till omfattande kommentarer och diskussion både bland katolska och evangeliska exegeter.² I förordet klagade Benedikt XVI att böckerna inte är ”ett uttalande av kyrkans läroämbete” utan ett resultat av hans personliga ”sökande efter Herrens ansikte”.³ Även som *papa emeritus* fortsatte Benedikt att skriva. Texter från denna tid gavs ut på italienska strax efter hans död.⁴ Det är ovanligt med en teolog på påvestolen.⁵

Från sina tidiga studieår var Ratzinger lidelsefullt engagerad i teologin. Han kan räknas till den grupp teologer som distanserade sig från den samtida skolteologin och beredde vägen för Andra Vatikankonciliet, särskilt Henri de Lubac (1896–1991), Yves Congar (1904–1995) och Hans Urs von Balthasar (1905–1988). Men som teologisk rådgivare vid konciliet samarbetade han också med Karl Rahner (1904–1984) och Hans Küng. Rahners transcendentalteologiska konception stod dock Ratzinger främmande inför, och Küngs radikalisering kunde han inte följa. Ratzingers teologi var djupt präglad av Augustinus och den patristisk-medeltida traditionen. Med Bonaventurastudiet valde han en annan väg än den gängse thomistiska. Man kunde redan under pågående koncilium skönja de skilda vägar och konfliktpunkter som efteråt ledde till brytning mellan å ena sidan Küng, Edward Schillebeeckx (1914–2009) med flera och å andra sidan Ratzinger, von Balthasar, de Lubac och andra. Det är dock svårt att i Ratzingers egna skrifter belägga någon avgörande förändring. Fundamentalteologen Hansjürgen Verweyen (1936–2023) som doktorerade för Ratzinger skriver: ”Det är ett trist kuriosum att just Joseph Ratzinger, vars

2. Se Gösta Hallonsten, ”Joseph Ratzingers/Benedikts XVI. ’Jesus von Nazaret’: Spirituelle Auslegung und kritische Anfragen”, i Heinrich Assel, Stefan Beyerle & Christfried Böttrich (red.), *Beyond Biblical Theologies*, Tübingen 2012, 139–153. Bara på tyskt språkområde kom det ut ett tiotal debatt- och kommentarböcker.

3. Joseph Ratzinger, *Jesus av Nasaret: 1. Från dopet i Jordan till Kristi förklaring*, 3:e uppl., Skellefteå 2020, 23.

4. Joseph Ratzinger, *Che cos'è il cristianesimo: Quasi un testamento spirituale*, Milano 2023.

5. Se Jan-Heiner Tück (red.), *Der Theologenpapst: Eine kritische Würdigung Benedikts XVI.*, Freiburg 2013.

(enligt Michael Schmaus) farliga fuskverk inte ens blev publicerat, han som sedan var en ansedd företrädare för det teologiska avantgardet under Andra Vatikanconciliet, efter bara några år kom att räknas bland de värsta reaktionärerna.”⁶

Efter conciliet skrev Joseph Ratzinger 1967 den bok som före Jesusböckerna är mest känd och spridd, *Introduktion till kristendomen*. Det är en föreläsningsserie över den apostoliska trosbekännelsen, inledd med en lång reflexion över trons karaktär och dess villkor i nutiden.⁷ Tübingen präglades sedan av studentrevolten. Ratzingers flytt till Regensburg 1969 kan ses som en reaktion mot politiseringen av kyrka och teologi. Hans senare kritik av befrielsesteologin har dock även en klar förbindelse med avhandlingen om Bonaventura och dennes uppgörelse med de radikala franciskanerna och den karismatiske abboten Joakim av Flores (ca 1135–1202). Under åren i Regensburg skrev Ratzinger en omfattande eskatologi, *Auferstehung und ewiges Leben*. Bibelteologiskt och teologihistoriskt grundat gör han här upp med teser om ”Ganztod”, ”Auferstehung im Tod” och andra tendenser i samtida tysk teologi. Den bitvis skarpa polemiken vittnar om de efterkonciliära motsättningarna.⁸

Förutom de två sistnämnda monografierna består Ratzingers omfattande produktion av ett mycket stort antal uppsatser, ofta samlade i antologier, vidare lexikonartiklar, recensioner och inte minst utförliga kommentarer till flera av conciliets texter. Sedan 2008 utges *Joseph Ratzinger Gesammelte Schriften* av Institut Papst Benedikt i Regensburg. Även intervjuer, predikningar, Ratzingers memoarer och rapportböckerna från conciliet ingår i utgåvan som omfattar uppåt trettio volymer. Forskning om katolsk teologi i Tyskland under andra hälften av 1900-talet kan nu glädja sig åt en lång rad vetenskapliga samlingsutgåvor: förutom Ratzinger, Rahner och Küng även Johann Baptist Metz (1928–2019) och Walter Kasper med flera.

I de samlade skrifterna ingår Jesusböckerna, men inte Benedikt XVI:s encyklikor eller andra påvliga texter. Det är dock tydligt att encyklikan *Deus caritas est* liksom *Spe salvi* är präglade av hans teologi och resonerande sätt att skriva.⁹ Däremot är de texter som Troskongregationen publicerade under hans tid inte skrivna av Ratzinger personligen. De har tillkommit i en process där ett antal teologiska experter och kardinaler medverkat. Det gäller i

6. Hansjürgen Verweyen, *Joseph Ratzinger – Benedikt XVI.: Die Entwicklung seines Denkens*, Darmstadt 2007, 25.

7. Joseph Ratzinger, *Introduktion till kristendomen: Föreläsningar över den apostoliska trosbekännelsen*, Stockholm 2018.

8. Joseph Ratzinger, *Gesammelte Schriften: 10. Auferstehung und ewiges Leben: Beiträge zur Eschatologie und zur Theologie der Hoffnung*, Freiburg 2012.

9. För encyklikor och andra påvliga texter, se Vatikanens hemsida, <http://vatican.va/>, besökt 2023-05-01.

hög grad den ekumeniskt kontroversiella så kallade instruktionen *Dominus Iesus* 2000, liksom de två texterna om befrielse-teologin 1984 och 1986.¹⁰

Vad gäller ekumeniken är det känt att Ratzinger som kardinal engagerade sig för att den luthersk-katolska ”Gemensamma deklarationen om rättfärdiggörelseläran”¹¹ skulle accepteras av katolska kyrkan. Ratzinger deltog under lång tid i den informella samtalsgrupp mellan lutherska och katolska teologer som etablerats i Tyskland strax efter kriget. Den 2009 utgivna fullständiga texten till hans Bonaventuraavhandling visar i inledningen att den unge doktorn i början av 1950-talet var väl inläst på tysk, evangelisk teologi och insatt i den ekumeniska problematiken.¹² Vidare deltog han senare i den officiella dialogen med de ortodoxa kyrkorna och hälsades med en viss förväntan från östligt håll vid valet till påve.

Som teolog har Ratzinger inte bildat skola. Hans många doktorander har dock utgjort en ”Schülerkreis” som höll årliga seminarier med sin *Doktorvater* även sedan han blivit påve. Ratzinger har ingen teologisk konception i stil med Rahners. Han är inte thomist, även om han gärna hänvisar till Thomas av Aquino (ca 1225–1274), denne katolsk teologis store lärare. Trots att han ofta gjorde allmänfilosofiska och fundamentalteologiska reflektioner avslöjade han ingen specifik filosofisk prägling. Ett visst inflytande från Max Schelers (1874–1928) fenomenologi kan beläggas. Inspirationen från Augustinus gör honom måhända till ett slags ”platoniker” och i filosofisk mening ”idealist”.¹³ Närmast hans självförståelse kommer nog det enkla epitetet ”utläggningsteolog”. På sin behagliga tyska utlade han den tro och tradition som han sedan sin prästvigning gick in för att försvara – och att förstå.¹⁴ Titeln på hans postumt utgivna texter är karaktäristisk: *Che cose è il Cristianesimo?* ”Vad är kristendomen?”¹⁵

10. Troskongregationens texter finns på Vatikanens hemsida, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/index.htm, besökt 2023-05-01.

11. Se Gösta Hallonsten & Per Erik Persson (red.), ...att i allt bekänna Kristus: Den gemensamma deklarationen om rättfärdiggörelseläran. Tillkomst, texter, kommentarer, Stockholm 2000.

12. Joseph Ratzinger, *Gesammelte Schriften: 2. Offenbarungsverständnis und Geschichtstheologie Bonaventuras: Habilitationsschrift und Bonaventura-Studien*, Freiburg 2009.

13. I sin recension av *Einführung in das Christentum* kritiserar Walter Kasper Ratzingers ”latenta idealism”, något som ledde till ett meningsutbyte dem emellan. Se Walter Kasper, *Theologie im Diskurs*, Freiburg 2014, 450–471; Joseph Ratzinger, *Gesammelte Schriften: 4. Einführung in das Christentum: Bekenntnis – Taufe – Nachfolge*, Freiburg 2014, 323–342.

14. Jämför karaktäriseringen i Verweyen, *Joseph Ratzinger – Benedikt XVI.*, 82: ”Till skillnad från många samtida teologer följde han redan från början principen att inte säga något som kunde bringa förvirring ifråga om den katolska kyrkans förpliktande lära. Hans lidelse för ett kritiskt studium av gällande läroutfattningar förledde honom aldrig att försumma sitt herdeämbete, ett uppdrag som han såg sig anförtrött redan genom prästvigningen.”

15. Ratzinger, *Che cos'è il cristianesimo*.

Tematiskt sett har Ratzinger behandlat de flesta av dogmatikens och fundamentalteologins ämnen. Att hans enda monografi över ett enskilt tema rör eskatologin är nog en tillfällighet. Det finns dock anledning att lyfta fram ett tema som finns hos den tidige Ratzinger och ännu spelar en stor roll i hans senare, ja, sista texter. Det är förhållandet mellan tro och förnuft, något som i Ratzingers tänkande i hög grad har med den västerländska kulturens framväxt och karaktär att göra, eller kort sagt med frågan: ”Vad är kristendomen?”

I sin installationsföreläsning i Bonn 1959, ”Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen”,¹⁶ polemiserar Ratzinger mot Adolf von Harnacks (1851–1930) tes om ”kristendomens hellenisering”. Han försvarar kyrkofädernas logos-teologi, ett återkommande tema hos Ratzinger. Tro och förnuft, inte islam och våldet, är det verkliga temat i Benedikt XVI:s omdiskuterade föreläsning i Regensburg 2006. För Ratzinger är upplysningen ett resultat av den västerländska kultur där kristendomen ingår som en bärande del. ”Förnuftet blir inte helt utan tron”, säger han med adress till ateistiska och agnostiska förnuftstänkare, och tillägger ”men tron blir utan förnuft inte mänsklig”.¹⁷

Men frågan ”Vad är kristendomen?” har också med den så kallade ”religionsteologin” att göra.¹⁸ Karl Rahners bekanta teori om ”anonyma kristna” var Ratzinger tidigt kritisk mot. I en festskrift till Rahners sextioårsdag 1964, föregriper han kritiken mot den senare uppkomna och vanliga trefaldiga klassificeringen i exklusivism, inklusivism och pluralism. Frälsningsfrågan bör inte vara bestämmande skriver Ratzinger, och han förespråkar en ”fenomenologisk” undersökning av religionerna innan man så att säga värderar dem. Religion och kultur hör ihop, betonar han i senare skrifter. Kulturerna står i utbyte med varandra och ”religioner” kan inte jämföras som färdiga system eller statiska storheter. Evangeliet föreligger inte heller i en renodlad kulturfri form, varför begreppet ”inkulturation” är missvisande. För Ratzinger var sanningsfrågan avgörande. Det är den dialogen mellan religioner och kulturer bör handla om. Kanske var det också därför Benedikt XVI inbjöd ateister till fredsbönen i Assisi 2011.

Benedikt XVI, ”der Theologenpapst”, går inte till historien som en kyrkofurste, skrev en tysk journalist.¹⁹ Han var ”en otypisk påve”, skriver en

16. Joseph Ratzinger, *Gesammelte Schriften: 3:1. Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen: Philosophische Vernunft – Kultur – Europa – Gesellschaft*, Freiburg 2020, 189–210.

17. Joseph Ratzinger, *Glaube – Wahrheit – Toleranz: Das Christentum und die Weltreligionen*, Freiburg 2003, 110.

18. För det följande se Joseph Ratzinger, *Gesammelte Schriften: 3. Der Gott des Glaubens und der Gott der Philosophen: Philosophische Vernunft – Kultur – Europa – Gesellschaft*, Freiburg 2020, som samlar relevanta texter om religion, kultur och så vidare.

19. Jan Ross, ”Gott ist wichtig, ich bin es nicht: Benedikt XVI. wird nicht als Kirchenfürst

annan kommentator.²⁰ Kanske var Joseph Ratzinger också en otypisk teolog. Som teolog var han i hög grad förkunnare och försvarare av katolska kyrkans tro och lära. Men som förkunnare och apologet förblev han alltigenom teolog, en som frågar efter trons logos. ▲

in Erinnerung bleiben, sondern als Erneuerer des Glaubens”, i Jan-Heiner Tück (red.), *Der Theologenpapst: Eine kritische Würdigung Benedikts XVI.*, Freiburg 2013, 500.

20. Elmar Salmann, ”Unnützer Knecht oder letzter Platoniker? Zum Rückzug Papst Benedikts XVI. in die Einsamkeit”, i Jan-Heiner Tück (red.), *Der Theologenpapst: Eine kritische Würdigung Benedikts XVI.*, Freiburg 2013, 504